

Символіка й таємничість «Блакитного роману» Гната Михайличенка*Роботу виконано на кафедрі журналістики
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка*

У статті досліджено своєрідність використання символіки та її таємниче значення в «Блакитному романі» Гната Михайличенка. Детально проаналізовано архетипи й образи, характерні для української літератури, яка розвивалася на основі модерної культури. Основну увагу звернуто на трактування образів-символів, системи кольорів, підкреслено важливість одночасного розвитку архаїчних і сучасних традицій у романі.

Ключові слова: символ, образ-символ, символізм, модернізм, система кольорів, наратор.

Марчак Т. А. Символика и таинственность в «Блакитном романе» Гната Михайличенко. В статье исследуется своеобразие использования символики и ее таинственный смысл в «Блакитном романе» Гната Михайличенко. Подробно анализируются архетипы и образы, характерные для украинской литературы, которая развивалась на основе современной культуры. Основное внимание обращается на трактовку образов-символов, системы цветов, подчеркивается важность одновременного развития архаичных и современных традиций в романе.

Ключевые слова: символ, образ-символ, символизм, модернизм, система цветов, наратор.

Marchak T. A. Symbols and Mysterious in the «Blakytnyi roman» by Hnat Mykhailychenko. The article deals with the identity of its mysterious symbolism and meaning in the «Blakytnyi roman» by Hnat Mykhailychenko. Details analyzed archetypes and images characteristic of Ukrainian literature that has grown in the depths of modernist culture. The main attention is paid to the interpretation of images, symbols, color systems, emphasizing the importance of simultaneous development of archaic and modern traditions in the novel.

Key words: symbol, image, symbol, symbolism, modernism, the system colors, narrator.

Постановка наукової проблеми та аналіз досліджень. На початку 20-х років ХХ ст. Гнат Михайличенко став майже культовою фігурою, як і певною мірою В. Чумак, котрий загинув разом із ним, та жертва денікінців А. Заливчий. По-перше, це було наслідком ейфорії творення цілком нового мистецтва й докорінно нового соціального устрою, а Г. Михайличенко був одним із засновників, фундаторів цього мистецтва. По-друге, його трагічна загибель стала потужним чинником для витворення культу письменника та громадського діяча. Біографія Гната Михайличенка стає об'єктом детального вивчення, до якого долучають усі можливі архівні документи й спогади, йому пишуть присвятні твори, публікується величезна кількість спогадів про нього. Але і прихильники, і недруги Г. Михайличенка намагалися про його «Блакитний роман» говорити досить загально, визнаючи, що твір багато в чому загадковий, «зашифрований» для дослідників. Мабуть, таким він залишиться назавжди, бо надзвичайно важко з'ясувати до кінця, де саме його символіка була продиктована законами тогочасного мистецтва, насамперед, символізму а де потребою зашифрувати занадто інтимні подробиці, надати виключно індивідуальному узагальнюючих рис. Не всі критики звертали увагу на символіку «Блакитного роману». Символи були потрібні авторові, щоб мати хоч якусь можливість сказати правду про себе, про революцію, про народ. Спроба розшифрувати таємничість і символіку «Блакитного роману» і є метою дослідження. «Одним із перших зробив спробу проникнути в складну символіку «Блакитного роману» Майк Йогансен. Уже із назви статті («Еротизм в новій українській поезії») зрозуміло, що Йогансен небезпідставно акцентував увагу на еротично-сексуальній символіці твору Г. Михайличенка. Але дослідник, якому ледь виповнилося 26 років, робить це з позицій ортодоксальної пролетарської ідеології, яка іронізує й повністю заперечує все, що може мати витоки з «проклятої» буржуазної минувшини: «Еротичні ексцеси – чадо рафінованої розбещеності заможних класів знайшли свого співця в Михайличенкові» [цит. за: 2, 5].

Символіку «Блакитного роману» досліджував також В. Гадзінський, який виявився «...найгрунтовнішим дослідником біографії і творчості автора “Блакитного роману”». У статті «Символіка «Блакитного роману» він дає виключне тлумачення символів цього твору: «Ти» – це український

народ; Іна – Україна; Яся – революція, «Я» – це сам Гнат Михайличенко» [цит. за: 2, 5]. В. Гадзінський постійно підкріплює свої тези густим цитуванням тексту твору, вибудовуючи більш-менш струнку концепцію, але, крім наведених цитат, у тексті є багато місць, які вказують на те, що персонажі є самодостатніми, цілісними постатями, зводити які лише до ілюстрацій таких абстрактних символів було б недоречно (хоча концепція В. Гадзінського має повне право на існування, як і інші можливі тлумачення символіки «Блакитного роману»). Така інтерпретація твору Г. Михайличенка в дусі революційної символіки, яка повністю відмежовувалася від будь-яких впливів декадансу, цілком задовольняла українське літературознавство 20-х років чи то через пролетарсько-мистецьку ортодоксальність, співзвучну з поглядами В. Гадзінського, та й усього загалу, чи то через страх перед жорстокістю репресій. Іншого тлумачення «Блакитного роману» в перше пореволюційне десятиліття не було. Авторитет Гадзінського в цьому питанні підкріплювався в цей період досконалим вивченням біографії Г. Михайличенка на основі архівних документів і спогадів сучасників та глибинним аналізом особливостей форми «Блакитного роману», які зберігають свою актуальність і по сьогодні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Із 30-х років «Блакитний роман» Г. Михайличенка став для літературознавства уособленням занепаду, мистецького виродження й надмірного натуралізму, бо його автор «у своїх наскрізь декадентських творах зводив наклепи на трудовий народ, на революцію, намагався видати морально спустошених людей за революціонерів і революційних діячів» [цит. за: 2, 6]. Довільне тлумачення змісту твору, вибіркоче його цитування давало змогу звинувачувати «Блакитний роман» і Г. Михайличенка у всіх смертних гріхах. Це можна було робити безкарно, бо повний текст твору ніхто ніде не публікував.

Із кінця 80-х років відбувається процес реабілітації письменника-боротьбиста, хоча, як уже зазначалося, братися до глибинного аналізу «Блакитного роману» науковці остерігаються. Опрацьовуючи літературні праці, натрапляємо на думку: «Михайличенка, нарешті, сприйнято – аж – у 1960 р. Йдеться про ґрунтовну бачену фактами працю В. Півторадні. Але і вона не позбавлена офіційної ідеології, оцінок подій 1917-х – 1918-х рр. в Україні. В. Півторадні слушно вказує, що твір Г. Михайличенка зашифрований» [цит. за: 5, 63]. Сучасний літературознавець і критик Ю. Ковалів у статті «Українська література періоду національно-визвольних змагань», аналізуючи думки С. Єфремова, Ю. Яковича, Б. Коваленка, підтверджує гіпотезу, що «твір видався сучасникам найзаплутаніший і найнезрозуміліший в історії українського письменства» [цит. за: 3, 82].

Постає питання, кого або що змальовував Г. Михайличенко в цьому творі, оскільки твір був захований від читача, закодований, «зашифрований» для дослідників. «Назва твору, постійна акцентація на символічному значенні блакитного кольору (як різновиди – синій колір, колір місячного сяйва тощо) і власне сама сутність цієї символіки, безперечно, свої витоки ведуть з роману Новаліса «Генріх фон Офтердінген», який часто має й іншу назву – «Блакитна квітка». «Блакитна квітка – символ поетичної мрії, романтичного неспокою, туги за ідеалом, романтичного кохання, при якому закохані від початку призначені одне для одного». Сутність такої символіки блакиті, з певними модифікаціями, проходить через «Блакитного птаха» М. Метерлінка, «Блакитну троянду» Лесі Українки, культ пориву *ins Blaue* у Ф. Ніцше, стаючи основою розуміння заплутаних стосунків між Я, Ти, Іною, Ясею, Чоловіком і Ганкою у творі Г. Михайличенка» [2, 6].

Система кольорів тут складна й має, імовірно, символічне значення, розраховане на сприйняття читача, який усе-таки шукатиме у творі візії автора сучасної йому дійсності. Передати через колір те, що автор бачить, є оригінальним задумом. Колір чи його відтінки мають щось представляти, але, напевно, відоме авторові. Крім епітета «блакитний», що визначає різні предмети, явища й стани, а саме: душу, місячне проміння, баговіння, безодню, ніч, поривання, неосяжність та інші, – знаходимо також, наприклад, ще такі, як золотий, золотаве (присмерк, волосся); сизий-осінній-білий-тьмавий (місяць); розмаїто-жовтий (серпанок осені); осліплююче-яскрава (сонячна блакить); поруділе-жовте-осінне (листя); червоний-червонодимний (заграва, всесвіт); темні (ночі, провалля); фіялково-довге (вбрання); безхмарно-тихе (небо) і т. д. Крім «кольористики», епітети, разом з іншими ознаками несуть у собі ще й інші «виміри» явищ, предметів і станів, певною мірою увиразнюють світ, що його бачить автор «Блакитного роману».

У романі спостерігаємо досить значну кількість подій, персонажів, сюжетних ліній (особливо в першому з них), хоча вони й не знаходять детальної розробки, подаються швидше штрихами. Тому є

певні підстави вважати, що твір у жанровому сенсі є романом імпресіоністичним за формою викладу матеріалу. «Коли врахувати українську романну традицію (починаючи від романів П. Куліша і кінчаючи великими формами В. Винниченка), то “Блакитний роман” перекреслює і психологізм, як традицію і форму – обсяг: це найкоротший український роман – всього приблизно 2–2,5 аркушів друку. Оскільки великий обсяг у більшості теоретичних праць вважається однією з ознак роману, то з цього погляду “Блакитний роман” начебто випадає з цієї класифікації. Усе інше – певна кількість героїв і, в першу чергу, любовна історія, «плутанина» у взаєминах героїв – тут є» [5, 57–58]. Роман насичений архетипами й образами, характерними для тієї української культури, яка розвивалася в надрах модерної культури. Образи, навколо яких розвивається оповідання, одночасно архаїчно традиційні й сучасні. Тут перед нами майже традиційний образ якоїсь міфічної потойбічної царівни та калейдоскоп сучасних образів: «Коли пожовкне листя і полетить, повисне в павутинному повітрі... Коли Твоя душа полине услід їм прозорим золотаво-блідим листком і подібно їм лишиться в павутинному повітрі... Ти кохав. Дочку таємниць споконвічного, свою недосяжну дружину – біловолосу царівну з пишною квіткою лотосу на голові замість корони, із смарагдовими очима й губами-жаринами, з гадючим тілом-вогнем, з безсоромними рухами, Ти покохав безсонними блакитними ночами, покохав надлюдською мукою-коханням» [7, 132].

Тоді, коли Михайличенко писав свій «Блакитний роман», образ царівни вже розроблявся в українській літературі. Якщо Михайличенко культивує цей образ у прозі, то Рильський створює його поетичними версіями: «Тобі одній, уявлена царівно, тобі одній дзвенять мої пісні, тобі одній в моєму храмі дивно пливуть молитви і горять огні» [4, 53]. Як і в Михайличенка, у Рильського образ царівни – міфічний концепт, потойбічний образ. Наратив Михайличенка, як і Рильського, ґрунтується на персоніфікованому сприйнятті цього архетипного образу. «Наративною особливістю “Блакитного роману” є те, що весь його зміст постає як ліризований монолог-звернення Я до Ти, що є фактично відтворенням спогадів про минулі події. Кохання між Ти й Іною було провіщено ще до їх зустрічі, воно переслідувало їх як фатум протягом всього їхнього життя. Ще мати Ти, таємнича єгиптянка, була наділена блакиттю душі, прагненням до незвіданно високого і прекрасного. Як тільки це незвідане перейшло у примітивний шлюб із багатим англійцем, вона отруїла свого коханого, бо приземлена визначеність подальшого існування була нестерпною. Доля-фатум закидає її в українські степи, зводячи з батьком Іни. Неможливість подальшого розвитку *ins Vlaui* породжує смерть-самогубство закоханих, яких знаходять «у ліжку з виразом захованої одвічної таємниці на своїх непорушних устах» [7, 149], у момент найвищого злету почуттів. Та вище призначення померлих у тому, що відбувається зустріч Іни і Ти, які знають про неминучість свого кохання, але бояться, навчені гірким досвідом батьків, утратити «блакить своїх душ»: «коли ми переконаємося, що кохаєм один одного, то ми станем чоловіком і жінкою» [цит. за: 2, 7].

Відблиски блакиті падають і на решту персонажів, але насамперед цей символічний колір нерозривно пов'язаний саме з Іною і Ти. Різноманітні відтінки блакитного кольору в поєднанні з іншими визначають настроєвість твору. Вона підсилюється імпресіоністичними картинками-враженнями, між якими існує, швидше, асоціативний, ніж логічний зв'язок. Саме з цим пов'язаний сильний ліричний струмінь у «Блакитному романі», який знаходить вияв не тільки в опосередкованому відтворенні всіх відтінків почуттів персонажів та наратора, а й у формальних особливостях, аж до ритміки включно. У деяких моментах ритмізована проза твору переходить у чіткий віршований метр:

«Падає, падає листя.

Падає листя пожовкле...» (дактиль) [7, 131];

«Коли пожовкне листя і полетить, повисне в павутинному повітрі... Коли твоя душа полине...» (ямб) [7, 132];

«У темних проваллях одвічної тайни снувалась легенда аорист. Знаки незнані і давні твою тамували блакить. Чийсь придорожній надгробок з дикого каменю дороговказом шлях Твій відзначив, нудьгу невимовну й байдужу у душу Тобі навівав» (амфібрахій) [7, 139] тощо. (Останній приклад узятो із розділу п'ятого «Аорист», більша частина якого написана амфібрахієм, виділяючи наративно цей кульмінаційний розділ серед решти).

До четвертого розділу «Блакитний роман» переповнений мотивами й настроями, притаманними для дореволюційної модерністичної літератури. Це давало певне право пізнішим радянським дослід-

никам відносити його до витворів декадансу. Занепадницькі настрої не тільки переймають почуття персонажів, вони висять «тяжким, незносимим прокляттям», передаючись через «спадщину отруйну кров твоєї матері». Другий і третій розділи посилюють відчуття занепаду і повної стагнації через ностальгійно-тужні картини відмирання природи («Коли пожовкне листя»: «Оповитий розмаїто-жовтим серпанком осіні садок задумано конав... Осінь то вогневий птах, що, майнувши злото-пломінним крилом, сконає, спопеліє, дощенту. Шалений танок різнобарвної смерті, що нижє в бурштинове намисто гаї і садки. Ти полюбив осінь» [7, 131]) й остаточного її спустошення за крок до зими («В саду коло хати»: «Садок коло хати почорнів, і безсиле сонячне тепло не могло змінити його похмурого вигляду» [7, 135]). Фатальність взаємин притягання-відштовхування між Ти й Іною ускладнюються статевим зв'язком між Іною і Я та її клятвою дарувати всім кохання (і тілесне також), якого так безнадійно бажає вона сама.

Цілком у дусі естетики декадансу тут виступає й блакитний колір: до ідеально-прекрасного та недосяжно-високого прагнуть роковані душі Іни і Ти, але все це виливається в безвольне мрійництво Ти про прекрасну королівну, про чарівну Мавку-Іріс. Самотньою, приреченою видається й Іна: «Сивий холодний туман окутав блакитну душу Іни міцними тенетами» [7, 136]. Тому пориви героїв твору Г. Михайличенка у «блакить» не зовсім збігаються з ніцшеанським поривом *ins Blaue*, у якому знаходили себе сильні, вольові натури, на відміну від приречено-безвольних михайличенківських персонажів перших трьох розділів «Блакитного роману». Можливо, саме це й було причиною різкої оцінки твору з боку М. Йогансена.

Але ця різка оцінка втрачає свій сенс щодо всього твору. Перелом у житті персонажів, їхніх почуттях і прагненнях, у світосприйманні з боку наратора настає в четвертому розділі «Палала червона заграва». Якщо раніше жовтий, сизий і чорний кольори протистояли блакиті, творячи світ розпаду й тліну, то в цьому розділі червоний колір, перетворюючись у домінуючий, узаємодіє з відтінками блакиті, взаємодоповнює його. Ці кольори стають майже синонімічними: «Блакитна Іна. Іна блакитна!.. Іна як заграва!.. Я забув про її майбутній блакитний сум. Росла, палала червона заграва»; «Твоя блакить сполучилася в одноцілну пляму зі спокійно-величною, таємничою загравою. В тобі вона росла, палала» [7, 139]. Автор указує на пряму відповідність між кольором заграви та «червоними» за політичною орієнтацією. Прилучення Ти до лав червоних переродило його: із апатичного мрійника він перетворився в активного борця, який із фанатичною вірою сіє смерть із кулемета на вулиці міста, яке палає в загравах. Блакить знаходить свій справжній вияв у відблисках червоного.

«Особисті пошуки блакиті з боку “блакитних душ” перетинаються з соціальними мотивами. Саме від Г. Михайличенка до М. Хвильового, та і всієї літератури 20-х років, перейде символіка блакитного кольору (“жаріюча блакить”, “блакить загірної комуни”, “Сині етюди”, “Синій листопад” тощо), імпресіоністично-символістська естетика і сприйняття подій української революції крізь призму вселенського протистояння двох світів: «Довгі роки точилася нещадна боротьба двох світів. Давно вже вона загубила свої окреслені форми і перетворилася в стихійно уперту масово-кріваву боротьбу. Людськість забула мирне життя» [7, 137]. Це Михайличенко. А ось М. Хвильовий: «Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізацій, і бредуть народи, і віки, і сам час... Мою голову гладить тихий голубий сон... там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірної комуни». І саме від Г. Михайличенка перейде в українську літературу того періоду складний взаємозв'язок червоного і блакитного, з усією їх величчю і трагізмом» [цит. за: 2, 10]. Імпресіоністичне відтворення подій у романі Михайличенка викликане розвитком тогочасної української літератури, «бо у більшості теоретиків і практиків було переконання, що майбутня нова пролетарська література має бути імпресіоністичною» [цит. за: 2, 13]. У романі знайшли відтворення не тільки правда, але й щирі, наївні, високі ідеали-ілюзії того часу.

Практичним наслідком теоретичних досліджень можна вважати «Блакитний роман» – чи не найяскравіший вияв символізму в українській прозі з усіма його класичними ознаками форми: поетичним, аж до музичності, ритмом оповіді, насиченістю віддаленими історичними паралелями, постійними ліричними відступами з імпресіоністичним забарвленням. Усе це, виходячи на перший план, приглушує, розчиняє в собі звичну для реалістичного сприйняття фабулу твору. Але, удавшись до відображення складних політичних подій в Україні 1917–1919 рр. символістськими засобами, Г. Михайличенко, очевидно, зважаючи на непевність своєї безпеки (підпілля), ще додатково «зашифрував» і персонажів, саму ситуацію. Усе це стало остаточним присудом нерозгаданості твору на сюжетному рівні.

Митець пізнається завдяки тим творчим законам, за якими він діє сам. Коли відійдемо від канонів реалістичного мистецтва й спробуємо розпізнати персонажів, не як соціально типізованих, а як носіїв певних символів, що різноаспектно відбивають усю гаму внутрішнього світу автора-оповідача, тоді постає інше сприйняття твору. «Блакитний роман» передає нам драматичну дисгармонію становлення нового суспільства, коли в ім'я майбутнього гуманізму приносяться сьогочасні жертви, коли людина страждає на зіткненні почуття й обов'язку. І все це передається засобами симфонічної оркестровки стилю.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Символізм, образно кажучи, лише відлунням пройшовся в українському мистецтві й цілком органічно поєднався з неоромантизмом та імпресіонізмом, притаманним національному характерові, породжуючи колоритне явище – «орнаментальну прозу».

Неординарною уявляється нам постать Михайличенка-письменника. Успішно розвиваючи традиції вітчизняної й західноєвропейської класики, як митець він простував невторованими шляхами. У нього є цілком реалістичні, із розгалуженим динамічним сюжетом повісті, оповідання, новели, етюди, перейняті щирою симпатією до знедолених. Є низка цікавих публікацій, цілком несподіваних для тогочасної української літератури, які насичені образами казково-фантазмагоричними, витончено-загадковими. Як писав М. Зеров, маючи на думці «Блакитний роман»: твір, мовляв, талановитий, написаний «зі справжнім ліричним піднесенням», але в багатьох місцях неначе зашифрований [1, 64].

Труднощі, що виникають при читанні й розгляді окремих творів Г. Михайличенка, не можуть затьмарити головного – їхнього високого та світлого пафосу, щирої людяності, готовності автора і його героїв усе віддати для добра й щастя трудящих у боротьбі за волю й славу України.

Список використаної літератури

1. Бурляй Ю. Спогади сестри [С.В. Михайличенко (Підгасць) про брата – письменника Г. Михайличенка] / Юрій Бурляй // Слово і час. – 1994. – № 11–12. – С. 63–64.
2. Васьків М. Два українські «кольорові романи»: порив «ins Vlaai» і «Червоний» порив / Микола Васьків // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. Вип. 15 / упоряд. Михайло Конончук. – К. : Твім інтер, 2003. – С. 3–15.
3. Ковалів Ю. Українська література періоду національно-визвольних змагань / Юрій Ковалів // Неопалима купина. – № 3–4. – 2007. – С. 55–96.
4. Кирчанів М. «Блакитний роман» Гната Михайличенка і проблеми ранньої історії радянської модернової літератури / М. Кирчанів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.com/ua/search>
5. Сенік Л. Роман опору: Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності / Сенік Л. – Л. : Академічний експрес, 2002. – 239 с.
6. Тимофеев А. В. Семантика блакиті в українській літературі 1910–1930-х років : монографія / Андрій Тимофеев. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – 212 с.
7. Українське слово. Хрестоматія української літератури ХХ ст. : у 4 т. / [упоряд. В. Яременко]. – К. : Аконт, 2001. – Т. II. – 800 с.

Статтю подано до редколегії
28.02.2012 р.

УДК 821.161.2 Кононович – 3/ «19»

Т. В. Мегеря – аспірант Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Інтертекстуальність у системі поетики роману Леоніда Кононовича «Чигиринський сотник»

*Роботу виконано на кафедрі української літератури
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

У статті досліджено сукупність інтертекстуальних модуляцій у романі «Чигиринський сотник», що характеризують одну з присутніх граней поетики твору як явища постмодерної культури.

Ключові слова: інтертекстуальність, автоінтертекст, мотив, історичні матриці.